

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 15/3 2026 s. 595-612, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

**GEÇ DÖNEM ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILAN SEYYİD ÂFÂK HOCA VE
TEZKİRESİ ADLI ESERDEKİ BAZI DİL ÖZELLİKLERİ**

Ümit EKER*

Geliş Tarihi: 1 Ocak 2026

Kabul Tarihi: 27 Nisan 2026

Öz

Çağatay Türkçesinde 2. çokluk şahıs iyelik çekimi standart olarak $+(x)\eta l^2z$ ekiyle kurulur. Bu yapı, yaklaşık beş asır boyunca kullanılmış; modern dönemde ise yerini Özbek Türkçesinde $+(i)ngiz$, Yeni Uygur Türkçesinde ise $+(x)\eta lAr$ ve $+liri$ biçimlerine bırakmıştır.

İncelenen *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi* adlı geç dönem metninde, standart yapının yanı sıra Çağatay Türkçesi gramerinde daha önce belgelenmemiş olan $+(x)\eta lAr$ iyelik eki tespit edilmiştir. Eserin Uygur sahasına ait olması ve Seyyid Âfâk Hoca'nın Uygur kültüründeki konumu, bu biçimin Uygur ağızlarından kaynaklandığı varsayımını güçlendirmektedir.

Buna ek olarak eserde, $-sA$ şart ekinin klasik literatürün aksine emir kipi işleviyle (2. çokluk ve 3. teklik şahıs) kullanıldığı görülmüştür. Bu kullanımlarda istek ve emir işlevlerinin anlamsal olarak iç içe geçtiği görülmektedir. Şart kipi 2. çokluk şahıs çekimindeki $-sA\eta lAr$ varyantı da bu ağız etkileşiminin bir diğer morfolojik kanıtıdır. Mevcut dil bilgisi çalışmaları Yeni Uygur Türkçesinde $-sA$ ekinin emir işlevine değinmediği için bu bulgular, Türk dili literatürü açısından özgün ve öncül bir değer taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi*, iyelik ekleri, emir kipi, şart kipi, Yeni Uygur Türkçesi ağızları.

**SOME LINGUISTIC FEATURES IN THE LATE CHAGATAI
TURKIC WORK: SEYYİD ÂFÂK HOCA VE TEZKİRESİ**

Abstract

In Chagatai Turkic, the standard second-person plural possessive conjugation is formed with the suffix $+(x)\eta l^2z$, a structure utilized for nearly five centuries before giving way to $+(i)ngiz$ in modern Uzbek, and $+(x)\eta lAr$ alongside $+liri$ in Modern Uyghur.

The late-period text examined in this study, *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi*, the possessive suffix $+(x)\eta lAr$ -previously unrecorded in Chagatai grammar- was identified alongside the standard form. Given the text's provenance in the Uyghur region and Seyyid Âfâk Hoca's cultural standing, this form may reflect influence from Uyghur dialects.

* Doç. Dr.; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, umiteker@comu.edu.tr, ROR ID: [05rsv8p09](https://orcid.org/05rsv8p09).

Furthermore, contrary to classical literature, the conditional suffix *-sa* functions as an imperative (second-person plural and third-person singular), displaying a semantic overlap between optative and imperative functions. The conditional variant *-saŋlar* provides further morphological evidence of dialectal interaction. As existing grammatical studies do not address the imperative function of *-sa* in Modern Uyghur, these findings offer novel contributions to Turkic linguistics.

Keywords: Chagatai Turkic, *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi*, possessive suffixes, imperative mood, conditional mood, Modern Uyghur dialects.

Giriş

Çağatay Türkçesi Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinin devamı olarak XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren XX. yüzyılın başlarına kadar Türkistan coğrafyasında bütün Türk boylarının ortak olarak kullandığı edebî yazı dilidir (Eckmann, 2017, s. 15). Bu yazı dili standart gramer biçimlerine sahip olsa da geniş bir coğrafyada ve çok fazla sayıda Türk boyu tarafından kullanıldığı için belirli morfolojik yapılarda bu boyların ağız özelliklerini içinde barındırabilmektedir. Buna göre Çağatay Türkçesinin standart biçimlerine ek olarak örneğin Özbek sahasında yazılmış bir Çağatay Türkçesi metni Özbek ağızlarının, Tatar sahasında yazılmış bir Çağatay metni de Tatar ağızlarının morfolojik özelliklerini taşıyabilmektedir.

Geç dönem Çağatay Türkçesi mahsulü olan *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi*'nin¹, Uygur sahasında telif veya istinsah edildiği değerlendirilmektedir. Bu dilsel arka plan nedeniyle, metinde yerel Uygur ağızlarına ait morfolojik izlerin bulunması literatürle uyumludur.

Seyyid Âfâk Hoca, XVII. yüzyılda Doğu Türkistan'da Uygurlar arasında yaşamış ve Uygurların dinî, siyasi ve kültürel hayatında derin izler bırakmış bir şahsiyettir. Onun hayatını, kişiliğini ve yaptıklarını konu alan farklı zamanlarda çeşitli tezkireler yazılmıştır. Bu tezkirelerin elde bulunanlarının Çağatay Türkçesiyle yazıldığı görülmektedir. Öger tarafından 2020 yılında neşredilen tezkirelerin (s. 110) -aynı yayında belirtilen bilgilere göre- sırasıyla 1929/1930 yıllarında Doğu Türkistan'ın Yarkent ve Kaşgar şehirlerinden satın alınması, eserlerin Doğu Türkistan sahasında yazıldığına veya o bölgede istinsah edildiğine işaret etmektedir.

Seyyid Âfâk Hoca, XVII. yüzyılda Türkistan'dan Tibet'e kadar geniş bir alanda etkili olan Nakşibendi tarikatının önde gelen şahsiyetlerindendir (Öger, 2020, s. 1) ve bölgesinde öne çıkan bu şahsiyet etrafında çeşitli tezkireler yazılmıştır. Bunların ilki *Hidâyetnâme*'dir. *Hidâyetnâme*, 5 bölümden oluşmaktadır ve Âfâk Hoca'nın takipçileri için onun düşüncelerini gelecek kuşaklara aktarmayı amaçlayan bir rehber niteliğindedir (Öger, 2020, s. 109). Âfâk Hoca'yla ilgili ikinci tezkire *Tezkiretü'l-Hidâyet*'tir. Eser XIX. yüzyılın sonlarında yazılmış olup hâlihazırda British Library'de bulunmaktadır. Eser üzerinde şu ana kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır (Öger, 2020, s. 109). Âfâk Hoca'yı konu alan diğer tezkire *Tezkire-i Seyyid Âfâk Hâcem* adını taşır. İsveç Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonu Prov. 22'de kayıtlı olan eser, İsveçli müsteşrik Gunnar Hermansson tarafından Yarkent'ten 1929'da satın alınmış, 1982 yılında Jarring Koleksiyonu'na bağışlanmıştır. Eserde yazılış tarihiyle ilgili birbirinden

¹ Çalışmaya esas olan Öger, 2020 yayınında çeviri yazısı verilen Prov. 22 ve Prov. 369 numaralı yazmalara genel olarak *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi* adı verilmiş olup yazmalar bu çalışmada da böyle adlandırılacaktır.

farklı iki tarih bulunmaktadır. İlki hicri 1348, diğeri miladi 1929'dur² (Öger, 2020, s. 110). Başka bir tezkire yine İsveç Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonu Prov. 369 numarada kayıtlıdır. Yazmada eserin Molla Mirza Muhammed İslam bin Ali Ahund'un isteği üzerine, Hekimcan adlı bir kişi tarafından hicri 1337 zilhicce, yekşenbe; miladi 1919, Ağustos, pazar günü³ tamamlandığı belirtilmiştir (Öger, 2020, s. 111). Öger (2020) yayınında çevriyazısına yer verilmeyen ancak hakkında bilgi verilen başka bir yazma da yukarıdaki iki tezkire gibi İsveç Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonu'ndadır. Eserin kayıt numarası Prov. 48'dir. Bu yazmanın diğerlerinden farkı, farklı konularda yazılmış çeşitli yazmaların topluca bulunduğu bir genel yazma eser içinde bulunmasıdır. Dolayısıyla eser müstakil değildir. Eserin başlığı olmayıp içindeki *1349, 12 rebî'u'l-evvel tārîh-i mîlâdiyye* ifadesinden yazılış tarihinin hicri 1349, miladi 1930 olduğu anlaşılmaktadır⁴ (Öger, 2020, s. 111-112).

Seyyid Âfâk Hoca tezkireleri üzerine bugüne dek üç yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Demir, 2019; Çamur, 2019; Yavuz, 2023). M. Turgut Berbercan danışmanlığında tamamlanan bu çalışmalardan ikisi 2019, biri ise 2023 tarihli. Her üç araştırma da İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu Prov. 22 numarada kayıtlı *Tezkire-i Seyyid Âfâk Hâcem* adlı Çağatay Türkçesi yazması esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Yazmanın 3a-22a varakları Zeynep Demir, 22b-42a varakları ise Kader Çamur tarafından çalışılmıştır. Bu iki çalışmanın giriş bölümlerinde Seyyid Âfâk Hoca'nın tarihî şahsiyeti ve Türk edebiyatındaki yeri ele alınmış, ana bölümlerde ise ilgili varakların çevriyazısı ve dizini sunulmuştur.

2023 yılında Efsun Yavuz tarafından hazırlanan çalışma, önceki iki tezden farklı olarak eserin gramer incelemesini de içermektedir. Yavuz 2. çokluk şahıs iyelik eki olarak yalnızca Çağatay Türkçesinin standart biçimi olan $+(x)\eta(I^4)z$ (Yavuz, 2023, s. 21) ekini kaydetmiştir. Benzer şekilde, şart kipi 2. çokluk şahıs eki de $-sA\eta I^2z$ (Yavuz, 2023, s. 42) olarak gösterilmiş; ancak metinde tanımlanan ve öncül/arkaik nitelik taşıdığı değerlendirilen $-sA\eta lAr$ (emir kipi 2. çokluk) ve $-sAlAr$ (emir kipi 3. teklik işlevi) gibi biçimlere emir ve şart kipi bölümlerinde değinilmemiştir. Özetle; Yavuz'un çalışması gramer incelemesi barındıran ilk tez olsa da bizim çalışmamızda tespit edilen özgün morfolojik yapıları bu eserde yer verilmediği görülmüştür.

Öger, 2020 yayınında çeviri yazısı yapılan Prov. 22 ve Prov. 369 yazmaları, dil üslup vb. yönlerden incelendiğinde iki yazmanın -konuları ve olay örgüsü ortak olsa da- birbirinden farklı müstakil eserler (=varyant / eş metin) olduğu sonucuna varılmıştır. Başka bir deyişle bu iki yazma, sözlü gelenekteki anlatıya uygun olarak ya farklı kişiler tarafından yazılmıştır ya da farklı iki "müellif nüshası" olan eserden istinsah edilmiştir. Bu noktada "nüsha", "varyant", "versiyon" ve "metin" terimlerinin açıklanmasına ihtiyaç vardır.

Bir edebiyat terimi olarak "nüsha"; yazma bir eserin elle yazılarak çoğaltılan her bir kopyasına denir. Bizzat yazıcının elinden çıkan nüshaya "müellif nüshası", yazma eserin istinsah edilmesi suretiyle çoğaltılmış nüshalarına da "istinsah nüshası" adı verilmektedir

² Öger, 2020'de tarih hicri 1328 olarak verilmiş ve bunun miladi 1910 yılına tekabül ettiği ifade edilmiştir ancak hicri yıl 1328 olarak kabul edildiğinde yazmadaki *cemâziye'l-evvelniñ 1929 septemherniñ 7'side* (s. 110) ifadesinin belirttiği miladi 1929 yılı ile arada büyük bir fark oluşmaktadır. Arap harfli metin tekrar incelenmiş ve yazmadaki yılın 1348 olduğu görülmüştür. Dolayısıyla doğru tarih, hicri 1348, bunun tekabül ettiği miladi tarih de 1929 olmalıdır.

³ Öger, 2020'de eserin Ağustos / Eylül 1919'da ve pazartesi günü tamamlandığı (s. 111) ifade edilmiştir ancak tarih hesaplamasında bu tarihin Ağustos 1919 pazar gününe tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

⁴ Öger, 2020'de hicri 1329 ve miladi 1930 tarihleri birlikte verilmiş; hicri tarihin 1911 yılına tekabül ettiği ifade edilmiştir (s. 112) ancak 1911 ile 1930 yılları arasında, hicri ve miladi takvim arasındaki farkla açıklanamayacak genişlikte bir zaman aralığı bulunmaktadır. Yazma üzerindeki hicri tarih muhtemelen 1349 olmalıdır.

(Karataş, 2001, s. 322; Köksal, 2012, s. 184; Dağlar, 2017, s. 22). Buna karşılık “varyant” terimi; “nüsha”dan daha geniş bir anlama sahip olup hem sözlü edebiyat ürünlerinin birbirinden farklılıklar taşıyan biçimlerini hem de yazma eserlerin farklı istinsah nüshalarını (Karataş, 2001, s. 451) ifade etmektedir. D. Kaya (2010), “varyant” terimi için eserinde “bir edebî metnin tarihî ve kültürel süreç içerisinde farklı zamanlarda ve farklı coğrafyalarda anlatılmasıyla kazandığı değişik hâline verilen ad” (s. 757-758) tanımını yapmıştır. “versiyon” terimi “nüsha” ve “varyant”tan farklı bir anlam içerir. Örneğin halk terimlerini konu alan çalışmalarda kelime daha çok; aynı eserin farklı biçimlerde başka bir dile çevrilmesi veya değişik biçimlerde sunulması (Karataş, 2001, s. 453) bağlamında ele alınırken Ö. Oğuz, *Türk Halkbilimi Çalışmalarında Eşmetin (Varyant) ve Benzer Metin (Versiyon) Sorunu* adlı çalışmasında “varyant” terimi için “eş metin”, “versiyon” içinse “benzer metin” terimlerinin kullanılmasını önermiştir. Oğuz (1999), “eş metin”in birbirinin aynısı olan değil, birbiriyle yan yana geldiğinde uyumsuzluk göstermeyen, uygun bir beraberlik ve eşitlik gösteren metin olduğunu belirtmiştir. Ona göre “eş metin” terimi aynı zamanda, birbirine fazla benzemeyen metinler için de kullanılabilir ve bunlar varyant olarak küçümsenmeden “eşit değerde” metinler olarak kabul edilebilir (s. 4). Araştırmacı “versiyon” için de “benzer metin” terimini önermiş ve bunun; daha dar anlatı çevresinde daha çok birbirine benzeyen metinler için kullanılması gerektiğini, ancak bilimsel karşılaştırmalar ve araştırmalar bakımından her “eş metin”in birbirinden ne kadar uzaklaşırsa uzaklaşsın anlatı geleneğinde aynı zamanda bir “benzer metin” olduğunu (Oğuz, 1999, s. 5) belirtmiştir. Ö. Oğuz’un görüşlerine yakın bir değerlendirmede bulunan D. Kaya (2010), “versiyon” ile ilgili yaptığı tanımlamada “versiyon sözü ile ‘benzer metin’ yani birbirine benzeyen, birbirinin aynı olan metin kastedilir” (s. 758) diyerek “varyant” ve “versiyon” terimlerini Ö. Oğuz’da olduğu gibi birbirinden ayırmıştır. M. Fatih Köksal (2012), nüshalar arasındaki farklılıkları “varyant” (s. 193) olarak nitelendirmiş; A. Dağlar (2017) ise “müellif nüshası”nı “metin” terimiyle eş değer kullanarak (s. 22) “metin” teriminin de bizzat sahibinin elinden çıkan ve henüz istinsah edilmemiş “orijinal”, “asıl / kök yazı” anlamında kullanılabileceğini (s. 19) ifade etmiştir.

Yukarıdaki bilgiler değerlendirildiğinde Prov. 22 ve Prov. 369 yazmalarının birbirinden önemli ölçüde ayrıştığı söylenebilir. Bu ayrışma sadece dilin ek, kelime, dizim gibi dille ilgili düzeylerinde değil, zaman zaman eserde aktarılan bilgilerde de bulunmaktadır. Örneğin Prov. 22’de padişahın üç çocuğu olduğu belirtilirken Prov. 369’da “Padişahın on oğlu vardı.” denilerek birincisinden çok farklı bir bilgi aktarılmıştır. Aşağıya, karşılaştırma yapılabilmesi amacıyla yazmaların giriş bölümünden iki pasaj alınmıştır. Bunlar sırasıyla (Prov. 22 ve Prov. 369) şu şekildedir:

hazret-i mahdûm-ı a‘zam pâdişâhının üç ferzendleri bar édiler evvelkı oğlanları muhammed emîn h‘âcem mübârek lakabları işân kelândurlar hazret-i mahdûm-ı a‘zam pâdişâhının ‘âlem-i fânîdin ‘âlem-i bâkîğa rihlet kılışlarındın bir yıl ilgeri hazret-i işân kelân pâdişâhımğa beşâret bérîp aydılar ki hazret-i h‘âcegânlar sizni ve bizni halâyıqlarını hidâyetge başlağucı kıldılar dediler andın hemme aşhâb yârânlarğa aydılar ki ey yârânlar bizlerdin her nêmerse ki talep kılıp êrdinler bizlerniñ ornumızda uşbu ferzenden işân kelândın taleb kılığlar bizler âmîn dèyeli dediler. (Öger, 2020, s. 225-226)

hazret-i maḥdūm-ı a'zam pādīshāhının on oğulları bar edi evvelkī oğullarının ism-i şerīfleri hazret-i seyyid muḥammed emīn pādīshāhdurlar mubārek laḳab-ı meşhūrları hazret-i īṣān kelān ḥ'ācem pādīshāhdurlar hazret-i maḥdūm-ı a'zam pādīshāhdurlar 'ālem-i pānīdin 'ālem-i bākīga rihlet kıldılar ilgeri velāyet-i envārlarını hazret-i īṣān kelān pādīshāhının sīne-şanduklarına koydılar andın beşāret bērip aydılar kim ēy ferzend-i ercūmend hazret-i ḥ'āce kelānlarını sizlerni ve bizlerni ḥalāyıklarnı rāst yolga başlaḡuḡı kıldılar dēdi andın hemme yārānlarına aydılar kim ēy yārānlarını mēndin bir nēmerse ṭaleb kıılır ēdi mēne ēmdi ornumda uşbu ferzendimdin ṭaleb kıılırlar ēmdi sizler āmīn dēñler dedi. (Öger, 2020, s. 265)

Çalışmada kullanılan gramer terimlerinde (iyelik, şart, emir, istek, gereklilik) J. Eckmann'ın *Çağatayca El Kitabı* (2017), A. J. E. Bodrogligeti'nin *A Grammar of Chagatay* (2001) ve M. Argunşah'ın *Çağatay Türkçesi* (2014) adlı eserleri esas alınmıştır. “İyelik” terimi her üç çalışmada da ortak bir terminolojiyle karşılanmıştır.

J. Eckmann, çalışmasında fiil çekimlerini “zaman” ve “kip” şeklinde keskin kategorilere ayırmamış; her bir çekimi (geniş zaman, istek, emir vb.) müstakil başlıklar altında düzenlemiştir. Diğer bir ifadeyle yazar, bu kavramları birbirinden yalıtılmış kategoriler olarak sunmak yerine, fiil çekimi başlığı altında bütüncül bir yapıda ele almıştır. Eckmann'a göre zaman ve kip yapıları temelde şu üç grupta toplanmaktadır:

1. Asıl Biçimler: Emir, istek, geçmiş zaman, şart, gelecek-istek (Eckmann, 2017, s. 115-121).
2. İsim-Fiil Kökenli Biçimler: Geniş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, -*GAn*'lı geçmiş zaman, -*MAktA* ekiyle kurulan yapılar ve mutlak gelecek zaman (Eckmann, 2017, s. 105-129).
3. Zarf-Fiil Kökenli Biçimler: Şimdiki zaman ve -*p*'li geçmiş zaman (Eckmann, 2017, s. 129-133).

Bodrogligeti'nin (2001) çalışmasında ise “zaman” (*tense*) ve “kip” (*mood*) kavramları kategorik olarak birbirinden ayrılmıştır. “Zaman” başlığı altında; belirli geçmiş, geniş, belirsiz geçmiş, şimdiki, kesin gelecek ve istek-gelecek zamanlarına yer verilmişken (s. 186-201); “kip” başlığı altında; gönüllülük, buyruk-istek, emir, şart ve arzu kipleri detaylandırılmıştır (s. 172-196).

M. Argunşah ise fiil çekimini “basit” ve “birleşik” çekim olmak üzere iki ana sınıfta tasnif etmiştir. Basit çekimler; “bildirme kipleri” (görülen, öğrenilen, geniş, şimdiki, gelecek zaman) (Argunşah, 2014, s. 162-172) ve “tasarlama kipleri” (emir, şart, istek, gereklilik) şeklinde iki alt kategoriye ayrılmıştır (Argunşah, 2014, s. 172-178).

Bu çalışmada da Eckman (2017), Bodrogligeti (2001) ve Argunşah (2014) yayınlarında olduğu gibi “iyelik, şart kipi, emir kipi, dilek kipi, istek kipi, gereklilik kipi” terimleri kullanılacaktır.⁵

Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi adlı esere özgü bazı ayırıcı gramer özelliklerinin tespiti için A. Öger'in 2020 yayınında çevriyazısını verdiği İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu Prov. 22 ve aynı kütüphane ve koleksiyondaki Prov. 369 numarada kayıtlı yazma eserler ele alınıp değerlendirilmiştir. Arap harfli orijinal metinler Adem Öger'in bizzat

⁵ Konuyla doğrudan ilgili olmadığı için -*sA* ekinin şart kipi mi yoksa zarf-fiil eki mi olduğu yönündeki tartışmalara burada yer verilmeyecektir. Bu çalışmada “şart kipi” terimi kullanılacaktır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Gülsevin, 1990; Korkmaz, 1995; Develi, 1995; Develi, 1997; Ercilasun, 2007a; Benzer, 2010; Karahan, 2011a; Karahan, 2011b; Uçar, 2016; Gülsevin, 2017).

kendisinden temin edilmiştir.⁶ Örnek cümleler çalışmaya, Arap harfli orijinal metin ve Öger, 2020 yayınındaki çeviri yazılı metin karşılaştırılarak dâhil edilmiştir. Çeviri yazılı metinde hatalı okunduğu değerlendirilen kelime ve ibareler değiştirilmiş, noktalama işaretleri ve büyük harf kullanımı kaldırılmıştır. Örnek kaynak metin cümlelerinde ilgili kelimenin / kelimelerin altı çizilmiş ve bu cümleler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Kaynak metin cümlelerindeki nazal n'lerin yazımında “ن” harfleri için “n” işareti kullanılmıştır.

Bunun sonucunda, Çağatay Türkçesi üzerine yapılmış gramer çalışmalarında tanıklanmamış olan ve bu metne özgü olduğu değerlendirilen dört ayırıcı gramer özelliği tespit edilmiştir. Bunlar şunlardır: 1. 2. çokluk şahıs iyelik eki $+(x)\eta lAr/+(x)\eta(I^4)z lAr/+(x)\eta$. 2. Şart kipi 2. çokluk şahıs ekinin $(-sA\eta lAr)$ biçimi. 3. $-sA$ şart kipi ekinin emir kipi 2. çokluk şahıs $(-sA\eta lAr)$ işlevi. 4. $-sA$ şart kipi ekinin emir kipi 3. teklik şahıs işlevidir.

1. Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi'nin Öne Çıkan Ayırıcı Gramer Özellikleri

Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi adlı eserde; 2. çokluk şahıs iyelik eki $+(x)\eta lAr/+(x)\eta(I^2)z lAr/+(x)\eta$, şart kipi 2. çokluk şahıs ekinin $-sA\eta lAr$ biçimi, $-sA$ şart kipi ekinin emir kipi 2. çokluk şahıs $(-sA\eta lAr)$ işlevi ve $-sA$ şart kipi ekinin emir kipi 3. teklik şahıs işlevi olmak üzere dört gramer özelliğinin Çağatay Türkçesinin standart eklerinden ve işlevlerinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Bu farklılıklarda genel olarak Doğu Türkistan Uygur ağızlarının Çağatay Türkçesi yazı ve edebiyat diline yansması ve çeşitli analogik genişlemelerin etkili olduğu değerlendirilmektedir. Aşağıda bu durum örneklerle incelenecektir:

1.1. 2. Çokluk Şahıs İyelik Eki $+(x)\eta lAr/+(x)\eta(I^4)z lAr/+(x)\eta$

2. çokluk şahıs iyelik eki; Köktürk (Gabain, 1995, s. 70; Tekin, 2003, s. 102-104; Erdal, 2004, s. 160-163), Eski Uygur (Eraslan, 2012, s. 162), Karahanlı (Ercilasun, 2007b, s. 346), Harezmi (Hacıeminoğlu, 1997, s. 60) ve Çağatay (Bodrogligeti, 2001, s. 51, 52; Argunşah, 2014, s. 120; Eckmann, 2017, s. 66) Türkçelerinde $+(x)\eta(I^4)z$ biçiminde kullanılmıştır. Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri her dönemde daha seyrek olsa da kullanım bulmuştur. Ek; Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek Türkçesinde $+(i)ngiz$ biçiminde ve “tek biçimli” olarak kullanılırken (Coşkun, 2000, s. 72; Yıldırım, 2012, s. 76) Çağatay Türkçesinden gelişen bir diğer ardıl olan Yeni Uygur Türkçesindeyse $+(i, u, ü)\eta lar$ ve $+liri$ biçimindedir (Ersoy, 2007, s. 376; Öztürk, 2015, s. 49, 50).

Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi adlı eserde 2. çokluk şahıs iyelik eki dört biçimde kullanılmıştır. Bunlar sıklık durumuna göre şu şekildedir: $+(x)\eta I^2z$, $+(x)\eta lAr$, $+(x)\eta I^2z lAr$ ve $+(x)\eta$.

Bunlardan $+(x)\eta I^2z$ eki, Çağatay Türkçesinin standart 2. çokluk şahıs iyelik eki olup Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi adlı eserde de tabii olarak bu şekilde kullanılmıştır. Ekin Yeni Uygur Türkçesinde bu biçimde bir kullanımı şimdiye kadar tanıklanmamış olup Özbek Türkçesindeki $+(i)ngiz$ ise tek biçimli hâle gelerek Çağatay Türkçesindeki kullanımı devam ettirmiştir.

⁶ Adem Öger'le 12.06.2025 tarihinde yapılan telefon görüşmesinde kendisinden, İsveç Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonu Prov. 22 ve Prov. 369 numarada kayıtlı yazmalar istenmiş olup bu eserler 21.06.2025 tarihinde Adem Öger tarafından umiteker@gmail.com eposta adresine gönderilmiştir. Adem Öger'e bu yazmaların temin şekli sorulmuş, kendisi yazmaları İsveç'in Stockholm şehrindeki bir arkadaşı aracılığıyla ve satın almak suretiyle Lund Üniversitesinden temin ettiğini belirtmiştir. Yazmalar, hâlihazırda sanal ağ üzerinden umuma açılmış olmayıp görüntülenememektedir.

2. çokluk şahıs iyelik ekinin Yeni Uygur Türkçesindeki biçimi $(+(i, u, ü)\eta lar)$, *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi*'nde kullanılan biçimle $(+(x)\eta lar)$, büyük benzerlik göstermektedir. Bu durum, ekin Çağatay Türkçesiyle yazılan *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi* adlı esere Uygur ağzlarından yansıdığı yönündeki düşüncelyi desteklemektedir.⁷ Bunun yanı sıra ek, Çağatay Türkçesinde 2. çokluk şahıs emir çekiminde de $(+(x)\eta(lar))$ biçiminde kullanılmıştır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesi 2. çokluk emir ve Yeni Uygur Türkçesi 2. çokluk iyelik çekimleri arasında bir ortaklıktan söz edilebilir.

$+(x)\eta l^2zlar$ ekinin Eski Türkçe ikilik belirten ve işlev kaybına uğrayan $+z$ ile çokluk belirten $+lar$ ekinin “yığılması” sonucu oluştuğu söylenebilir. Bu biçimde, Çağatay Türkçesinde emir kipi 2. çokluk şahıs çekiminde kullanılan $-(x)\eta l^2zlar$ (Argunşah, 2014, s. 174; Eckmann, 2017, s. 115) biçiminin analogik etkisi olduğu değerlendirilmektedir⁸ çünkü Yeni Uygur ve Özbek Türkçesi 2. çokluk şahıs iyelik çekiminde bu biçim şimdiye kadar tanıklanmamıştır.

$+(x)\eta$ eki Çağatay Türkçesinde genel olarak 2. teklik şahıs iyelik eki olarak kullanılır (Argunşah, 2014, s. 119, Eckmann, 2017, s. 66) ancak incelenen *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi* adlı eserde ekin bir yerde 2. çokluk şahıs iyelik eki işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Çağatay Türkçesinde ve ardılları Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde böyle bir biçim ve işlev şimdiye kadar tanıklanmamıştır.

Çağatay Türkçesi emir kipi 2. çokluk şahıs çekimi $-(x)\eta$ ekiyle de yapılabilmektedir (Argunşah, 2014, s. 174, Eckmann, 2017, s. 115), ayrıca yapılan çalışmalarda ekin Özbek (Coşkun, 2000, s. 147) ve Yeni Uygur Türkçelerinde (Ersoy, 2007, s. 398; Öztürk, 2015, s. 90) de emir kipi 2. çokluk şahıs işlevinde kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu iki lehçenin emir kipi 2. çokluk şahısta Çağatay Türkçesindeki biçimi devam ettirdiği söylenebilir. *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi* adlı eserdeki 2. çokluk şahıs iyelik eki biçiminin $+(x)\eta$; Çağatay, Özbek ve Yeni

⁷ Bu konuda kesin hükümde bulunmak mümkün görünmemektedir.

⁸ Dil bilimsel bir süreç olarak analogi (örnekseme); dilde mevcut olan bir biçimin, başka bir biçimi kendisine benzeterek dönüştürmesi veya bu doğrultuda yeni dilsel öğeler oluşturma sürecidir. Söz konusu süreç, dile biçim bilimsel bir nedenlilik kazandırmasının yanı sıra, genellikle düzensiz yapıları sistemli hale getirme veya dil mekanizmasını işlevsel kılma amacı taşır (Trask, 1993, s. 14-15; Vardar, 2002, s. 155; Korkmaz, 2003, s. 237). Nitekim Saussure, ses değişimlerine dayanmayan ve kelimelerin dış yapısında görülen tüm değişimleri “örnekseme” kapsamında değerlendirmiştir. Yazara göre bu olgu, dilin düzenini sürekli yeniden yapılandırma ve dil evriminin en temel itici gücü olan bir mekanizmadır (Saussure, 1998, s. 246). Literatürde analogiler, yapısal ve işlevsel niteliklerine göre çeşitli kategorilere ayrılmaktadır: Şekil (Biçim) Analogisi: Mevcut bir sözcük yapısının model alınarak yeni formların üretilmesidir. Örneğin, *eylem* kelimesinin morfolojik yapısı esas alınarak *söylem* teriminin türetilmesi bu kategoride yer alır. Anlam Analogisi: Bir sözcüğün anlamsal içeriğinin, başka sözcüklerin semantik etkisiyle dönüşüme uğramasıdır. *Cefakâr* (cefa eden) sözcüğünün; *fedakâr* ve *vefakâr* örneklerinin etkisiyle “cefa çeken” anlamını kazanması bu durumun tipik bir örneğidir (Karaağaç, 2013, s. 626; Topaloğlu, 2019, s. 106). Halk Etimolojisi (Yanlış Kökenlenme): Yabancı veya teknik bir terimin, hedef dildeki tanıdık bir birime benzetilerek fonetik / anlamsal olarak değiştirilmesidir. Fransızca *garde* kelimesinin, “dolap” sözcüğüyle ilişkilendirilerek *gardolap* biçimine evrilmesi bu sürece örnektir (Nida, 1973, s. 173; Karaağaç, 2013, s. 626). Gelişimsel (Çocuk Dili) Analogiler: Dil edinim sürecinde çocukların, kuralsız yapıları genel kurallara uydurma eğilimidir. İngilizcedeki kuralsız *went* yerine, düzenli geçmiş zaman ekiyle *goed* denilmesi bu türdendir (Korkmaz, 2003, s. 237). Analogi, zaman zaman katı yapısal sınırları aşarak eklerin farklı dil bilimsel kategorilerdeki köklere eklenmesine zemin hazırlayabilir. Bu bağlamda, normalde isimden fiil yapan $+msA$ ekinin, analogi yoluyla fiil köklerine de (örneğin *göl-ümse-*) eklendiği görülmektedir. M. Ergin, bu fenomenin isimden türetilmiş fiillere duyulan yapısal benzerlikten kaynaklandığını ve fiil köküne gelmesinin doğrudan bir analogi ürünü olduğunu savunur (Ergin, 1993, s. 174). Benzer bir durum, isim köklerine özgü olan $+l^4k$ ekinin, *birliklilik* kelimesinde olduğu gibi hâl eki almış karmaşık yapılar üzerine getirilmesinde de gözlemlenir (Erenoglu, 2006, s. 314). Bu bulgular; analoginin dildeki güçlü “kalıp oluşturma” motivasyonu, isim ve fiil gibi temel gramer kategorileri arasında işlevsel köprüler kurabildiğini doğrulamaktadır.

Uygur Türkçelerinde emir kipi 2. çokluk şahısta kullanılan biçimin metinlere yansması olduğu, dolayısıyla ekin bir analogik etkiyle oluştuğu değerlendirilmektedir.

Metinde tespit edilen 2. çokluk şahıs iyelik biçimlerinin kullanımları sırasıyla şu şekildedir: Çağatay Türkçesinin standart 2. çokluk şahıs iyelik eki olan $+(x)\eta I^2z$ (14), Uygur ağızlarının metne yansmasıyla oluştuğu değerlendirilen $+(x)\eta lAr$ 5, Çağatay Türkçesi emir kipi 2. çokluk şahıs çekimine analogik etkiyle oluştuğu değerlendirilen $+(x)\eta I^2z lAr$ (3) ve $+(x)\eta$ (1). Bunlardan $+(x)\eta$ biçimi sadece Çağatay Türkçesiyle kalmayıp bugün ardılları Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde de aynı işlevde kullanılmaktadır. Aşağıda bu biçimlerin geçtiği bağlamları ortaya koyan örnek kaynak metin cümleleri ve bunların Türkiye Türkçesine aktarımları görülmektedir:⁹

1.1.1. $+(x)\eta I^2z$ ¹⁰: “ol diyärniñ halkı sizniñ sohbetiñizdin ve hizmetiñizdin mahrüm kalmağay dep vaşıyyet kılıp aydılar” (Öger, 2020, s. 235). “O ülkenin halkları sohbetinizden ve hizmetinizden mahrum kalmasin.” diye vasiyet ettiler.

“hazret-i h^vacem pâdişahım ey mollâ ebû nasr öyünizni otğa ısıtıñ dep fermâyiş kıldılar” (Öger, 2020, s. 259). *Hazreti Hoca'm padişahım “Ey Molla Ebu Nasr! Evinizi ateşe verin.” diye emretti.*

“kademiñizdin tola şirk münâfıklar îmân etip müselmân boladur” (Öger, 2020, s. 270). [*Uğurlu*] ayağınızdan [*dolayı*] birçok şirk koşan ve münafık kişi Müslüman oluyor.

[...]

1.1.2. $-(x)\eta lAr$: “hazret-i seyyidü'l-âfâk h^vacem aydılar ki andağ bolsa sizlerniñ hizmetiñler şu bolsun ki sizler hüdâvendî te'âlânı bilip îmân etip müselmân boluñlar dedi” (Öger, 2020, s. 234). *Hazret-i Seyyidü'l-Âfâk Hoca'm “Öyleyse sizlerin hizmetiniz şu olsun: Siz Allahu Teâlâ'yı bilip [ona] iman edip Müslüman olunuz.” dedi.*

“h^vacem yârânlarğa aydılar kim bular meniñ mihmânımdurlar hemmenler ‘izzet ikrâmını kılıp köñlini alıp hizmet-i şâyeste kılınlar” (Öger, 2020, s. 256). *Hoca'm dostlarına “Bunlar benim misafirimdir, hepiniz [bu insanlara] izzetüikramda bulunsun, onların gönüllerini alsın ve [onlara] yaraşır hizmet etsin.*

“hazret-i h^vacem pâdişahım aydılar sizlerdin hiç bî-edeblik ötkeni yok sizlerniñ fakîrğa kılğan hizmetiñler toludur, unutmaymen” (Öger, 2020, s. 256). *Hazret-i Hoca'm padişahım “Sizlerden hiçbir edepsizlik gelmedi. Sizlerin fakirlere yaptığınız hizmetleriniz çoktur, unutmam.”/.../ dedi.*

“destür-hândın yanıp édiler h^vacem aydı ki sizler piyâde kélgensizler çıkıp hûb hardukunlarını alıñlar dedi” (Öger, 2020, s. 257). *Sofradan [yemekten] dönmüşlerdi. Hoca'm “Sizler yayan gelmişsiniz. Çıkıp iyice yorgunluğunuzu giderin.” dedi.*

“ertesi bularnı kışkırtıp âmân begniñ yurtıdın kélgen kaysınlar şah-ı bakî h^vacelikniñ yurtıdın kélgen kaysınızlar dep sordılar” (Öger, 2020, s. 257). *Ertesi gün bunları çağırıp “Âmân Bey'in yurdundan gelenler hanginiz? Şah Bakî Hâcelik'in yurdundan gelenler hanginiz?” diye sordu.*

⁹ “1.1.2. Çokluk Şahıs İyelik Eki $+(x)\eta lAr/+(x)\eta (I^2)z lAr/+(x)\eta$ ” adlı bölümde eklerle ilgili bilgi verildiğinden, kaynak metin cümleleri (=örnekler) ve bunların Türkiye Türkçesine aktarımıyla yetinilmiştir.

¹⁰ Çalışmayla doğrudan ilgili olmaması nedeniyle tespit edilen 14 örnekten sadece 3 tanesine yer verilmiştir.

1.1.3. +(x)ηI²zIAr: “értesi bularnı kışkırtıp âmân begniñ yurtıdın kélgen kıysınlar şāh-ı baķı h^vācelıķnıñ yurtıdın kélgen kaysınızlar dep sordılar” (Öger, 2020, s. 257). *Ertesi gün bunları çağırıp “Âmân Bey’in yurdundan gelen hanginiz? Şah Bakî Hâcelik’in yurdundan gelen hanginiz?” diye sordu.*

“bular tamām zāt-ı evliyā êken velāyet şubularda êken hālā sizlerde şumça velāyet bar kaysınızlar şumça eşref-i la’l cevāhirātlarğa nazar salmadı h^vācemniñ bir mürıdleri saçıp atkan cevāhirātlarnı tērip alıp bay boldunlar dep ordasığa kirip ketti” (Öger, 2020, s. 260). *Bunlar bütünüyle evliya kişiymiş. Velilik bunlardayken sizlerde hālâ böyle velilik var. Hanginiz böyle değerli lal ve mücevherlere bakmadı? Hoca’nın mürıtlarından biri saçtığı mücevherleri toplayıp “Zengin oldunuz.” diyerek ikametına döndü.*

“hazret-i şāhib kırān pādīşāhım hemme yārānlarığa hitāb kılıp aydılar ki ēy mollā ebū naşr āhunum kişi kara sizlerdin h^vācenizlerniñ tarıķaları nēçük ērdi degeyler” (Öger, 2020, s. 261). *Hazret-i Sahip-kıran padişahım bütün dostlarına hitap ederek “Ey Molla Ebu Nasr Ahun[d]’um! Kişilerin ve halkın, sizin Hoca’nızın hareket tarzı nasıldı?” diye soracaklar.*

1.1.4. -(x)η:

mēniñ atımnı aņasalar sizlerge su tapıp bērūr dēdiler andın bu kervānlar ‘arz kıldılar ki bizler mu meşklerimizni tēvelerge arıtıp bille barsaķ bolur mi ki dēdiler h^vācem aydılar ki sizler kēlip birle barmaķ lāzım ēmes meşkleriniñ tēvelerğa arıtıp bularğa bērsenler şubular alıp kēlip bēredürler dedi. (Öger, 2020, s. 248)

“Benim adımı duyduklarında size su bulup verirler.” dedi. Sonra bu kervanlar [şöyle] ricada bulundular: “Bizler de su tulumlarımızı develere yükletip birlikte gitsek olur mu acaba?” Hoca’m “Benim sizinle gelip gitmem şart değildir, su tulumlarınızı develere yükletip onlara verirseniz, onlar [da bunları doldurup] getirip size verir.” dedi.

1.2. -sA Şart Kipi Eki

-sA eki tarihî Türk lehçelerinde öteden beri işlek olarak kullanılmaktadır. Ek, Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde -sAr biçimindedir. Köktürkçede şart eki şahıs eklerini almaz (Tekin, 2003, s. 177; Erdal, 2004, 321) ancak Eski Uygur Türkçesinde şahıs ekli kullanımlar gelişmiştir (Gabain, 1995, 91; Eraslan, 2012, s. 348-349). Karahanlı (Hacıeminoğlu, 2003, s. 188-189) ve Harezmi (Hacıeminoğlu, 1997, s. 157-159) Türkçelerinde Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesinde görülen -sAr biçiminin sonundaki “r” sesi düşmüş ve ek -sA biçimine dönüşmüş, Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi şahıs unsurlarını bu dönemlerde de almaya devam etmiştir. Ek, Çağatay Türkçesinde de -sA biçimindedir ve iyelik kökenli şahıs ekleriyle kullanılır (Argunşah, 2014, s. 174-175; Eckmann, 2017, s. 118-119).

-sA şart kipi eki Çağatay Türkçesinin devamı olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde de işlek olarak kullanılır. Örneğin Özbek Türkçesinde ek -sä biçiminde ve tek biçimli olup üzerine iyelik kökenli şahıs eklerini almaktadır.

Seyyid Âfāk Hoca ve Tezkiresi adlı eserde (Öger, 2020) -sA eki toplam 128 kez kullanılmıştır. Bunlardan 32’si dilek, 7’si emir, 89’u şart işlevindedir. Metinlerde -sAηIAr eki 5 yerde şart kipi 2. çokluk, 1 yerde emir kipi 2. çokluk şahıs işlevindedir. Çağatay Türkçesinde genel olarak şart kipi 3. çokluk şahıs olarak kullanılan -sAηIAr ekiyse 6 yerde emir kipi 3. teklik şahıs işlevinde kullanılmıştır. -sA ekinin; Çağatay Türkçesinde şart kipi 2. çokluk şahıs

işlevinde *-sAηlAr* biçiminde bir kullanımı ve ayrıca emir kipi işlevi de şimdiye kadar tanıklanmamıştır.

1.2.1. Şart Kipi 2. Çokluk Şahıs (*-sAηlAr*)

Köktürkçede *-sAr* eki üzerine şahıs ekleri almadığı için 2. çokluk şahısta bir ek kullanılmamıştır. Şart kipi 2. çokluk biçimi; Eski Uygur Türkçesinde *-sAr siz* (Eraslan, 2012, s. 349), Karahanlı Türkçesinde *-sA siz* (Ercilasun, 1984, s. 136), Harezmi Türkçesinde *-sAngl²z* (Hacıeminoğlu, 1997, s. 159) biçimlerindedir. Çağatay Türkçesindeyse ek, *-sAηl²z/-sAηl²zlar* biçim birimleriyle (Argunşah, 2015, s. 175; Eckmann, 2017, s. 118) çekimlenmiştir. Çağatay Türkçesinin ardıllarından Özbek Türkçesinde şart çekiminin 2. çokluk şahsında *-ngiz* (Coşkun, 2000, s. 148, 149; Yıldırım, 2012, s. 198), Yeni Uygur Türkçesindeyse *-η/-ηlar* biçimleri kullanılmaktadır (Ersoy, 2007, s. 393-394; Öztürk, 2015, s. 85).

İncelenen metinlerin 5 yerinde Uygur ağızlarından etkilenme yoluyla Çağatay Türkçesinin standart şart kipi 2. çokluk şahıs biçimi olan *-sAηl²z/-sAηl²zlar* yerine *-sAηlAr* kullanılmıştır. Eserde *-sAηl²z* eki sadece 1 örnekte tespit edilmiştir: “ol kişi hāzret-i şāhib kīrān padişāhımdın taḥṣīlleri ne yērgāçalik yētkendūr dēp soradı şāhib kīrān h^vācem aydı ki mēniḡ ‘ilmimdin sorsaṇıḡ bu ‘ālemḡa kēlmegen 6666 ḥadīs-i qudsīni bilemēn ma‘nīsini mu bilemēn her kaydaḡ müşkül sözüñler bolsa sorañlar ḥal kılıp bergeymēn dediler” (Öger, 2020, s. 250). *O kişi Hazreti Sahip-kıran padişahıma tahsilinin ne kadar olduğunu sordu. Sahip-kıran Hoca’m “Benim ilmimi sorarsanıḡ “Bu dünyaya gelmeyen 6666 kutsi hadisi biliyorum. [Bunların] anlamlarını da biliyorum. Ne kadar zor sorunuz varsa sorunuz. [Bu soruları] çözüme kavuşturacağım.” dedi.*

Aşağıda *-sAηlAr* ekinin kullanımları görülmektedir:

“āzīne ve düşenbe künleride müteberrik meşnevī-i şerīfni okusañlar gūyā mēniḡ şöḥbetimde bolḡan dēk bolursizler dēp pādīşāhlık kıldılar” (Öger, 2020, s. 229). “*Cuma ve pazartesi günlerinde mübarek mesneviyi okursanıḡ sanki benim sohbetimde olmuş gibi olursunuz.*” diyerek padişahlık yaptılar.

“āzīne ve düşenbe künleri şöḥbet kılıp oltursañlar gūyā mēniḡ şöḥbetimde bolḡan dēk bolursizler dēp fiş kademlerini öz ornide ḥalīfe kılıp seccādeleride olturguzup koyup andın yanıp keldiler” (Öger, 2020, s. 271-272). “*Cuma ve pazartesi günlerinde sohbet edip oturursanıḡ sanki benim sohbetimde olmuş gibi olursunuz.*” diyerek önderlerinden [birini] kendi yerine halife olarak tayin etti, [onu] kendi makamına oturttu ve dönüp geldi.

“her āzīne keçeleri düşenbe keçeleri ve kündüzleri meşnevī-i şerīfni okup soḥbet kılsañlar gūyā mēniḡ şöḥbetimde bolḡan dēk bolursizler dēp yandurdılar” (Öger, 2020, s. 269). “*Cuma ve pazartesi geceleriyle gündüzleri mübarek mesneviyi okuyup soḥbet ederseniḡ sanki benim sohbetimde olmuş gibi olursunuz.*” diyerek gönderdiler.

mēniḡ atımnı aḡlasalar sizlerge su tapıp bērūr dēdiler andın bu kervānlar ‘arḡ kıldılar ki bizler mu meşklerimizi tēvelerge arıtıp bille barsaḡ bolur mi ki dēdiler h^vācem aydılar ki sizler kēlip birle barmaḡ lāzım ēmes meşkleriñni tēvelerḡa arıtıp bularḡa bērsenler şubular alıp kēlip bēredürler dēdi h^vācemniḡ aṣḥābları meşk birle tēvelerni alıp h^vācem buyurḡan kum taḡniḡ ol ṭarafıdaki taḡḡa bardı. (Öger, 2020, s. 248)

“Benim adımı duyduklarında size su bulup verirler.” dedi. Sonra bu kervanlar [şöyle] ricada bulundular: Bizler de su tulumlarımızı develere yükletip birlikte gitsek olur mu acaba? Hoca’m “Benim sizinle gelip gitmem şart değildir, su tulumlarınızı develere yükletip onlara verirseniz, onlar [da bunları doldurup] getirip size verir.” dedi. Hoca’mın dostları su tulumlarıyla develeri alıp Hoca’mın emrettiği kum dağının etrafındaki dağa [doğru] gittiler.

“kāşkar hākimi buba hān dēgen bizlerge āzār tēgürgeñ üçün bizler bu diyārge kēlgen ēdük bizlerni anıñ üçün iman taptursanlar şubu hizmetni becā kēltürsenler yaḥşi bolur dedi” (Öger, 2020, s. 282). “Kaşgar şehrinin hākimi Baba Han denen [kişi] bize zarar verdiği için bu diyara gelmiştik. Bu yüzden bizi imana kavuşturursanız, bu hizmeti yerine getirirseniz iyi olur.” dedi.

1.3. -sA Ekinin Emir Kipi 2. Çokluk Şahıs (-sAñLAR) İşlevi

Emir kipi 2. çokluk şahıs; Köktürkçede (Gabain, 1995, s. 79; Tekin, 2003, s. 179-180), Eski Uygur (Eraslan, 2012, s. 346) ve Karahanlı Türkçesinde (Ercilasun, 1984, s. 141; Hacıeminoğlu, 2003, s. 192) $-(x)\eta/-(x)\eta LAr$ biçim birimleriyle çekimlenmiştir. Harezmi Türkçesine gelindiğinde metinlerde ekin $-(x)\eta LAr$ biçiminin yanı sıra $-(x)\eta I^4z$ (Hacıeminoğlu, 1997, s. 154) biçimi de görülmeye başlamış, onun devamı olan Çağatay Türkçesindeyse emir kipi 2. çokluk şahıs eki daha da çeşitlenerek $-(x)\eta/-(x)\eta I^4z/-(x)\eta LAr/-(x)\eta I^2z LAr$ (Argunşah, 2014, s. 174; Eckmann, 2017, s. 115) biçimlerinde kullanım bulmuştur.

Çağatay Türkçesinin ardılları Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde tarihî Türk lehçelerindekine benzer kullanımlar göze çarpar. Örneğin Özbek Türkçesinde emir kipi 2. çokluk şahıs eki, $-(x)ng/-(x)ngiz/-(x)ngizlar$ (Coşkun, 2000, s. 146; Yıldırım, 2012, s. 191); Yeni Uygur Türkçesindeyse $-(x)\eta/-(x)\eta lar$ (Ersoy, 2007, s. 398; Öztürk, 2015, s. 90) biçimindedir. Bunun yanı sıra R. Öztürk (2005), Özbek Türkçesinde ekin $-\eta lār$ (s. 66) biçimine de işaret etmiştir.

İncelenen metinlerde -sAñLAR ekinin 1 yerde emir kipi 2. çokluk şahıs işlevinde olduğu belirlenmiştir. Bu farklı kullanımın nedeni olarak Yeni Uygur Türkçesinde, genel olarak Uygur ağızlarında bulunan şart-dilek kipi 2. çokluk şahıs eki -sAñlar’ın (Öztürk, 2015, s. 85) metinlere şart işlevinden emir işlevine genişleyerek yansımaları gösterilebilir. Çağatay Türkçesinde -sA ekiyle kurulan bir emir kipi, hâlihazırda tespit edilebilmiş değildir. Aşağıdaki örnekte ekin emir kipi 2. çokluk şahıs işlevi görülmektedir:

künlerde bir kün mollā ebū naşr āhunum vāqı‘ada kördüler ki ḥazret-i šāhib kīrān gāzī pādīšāhım aydılar ki ēy yārānlarım mēñim cesedimni kāşgārga alıp barıp ḥazret-i mezār pādīšāhımın ravza-i mübareklarıga alıp kirip ata babamın ayağlarıga defn-i hāk kılсанлар dēp beşāret bērdiler beşāretdin fāriğ bolup mollā nevrüz āhunum mollā ‘abdū‘l-mecīd āhunumlarga ḥ‘ācemniñ beşāretlerini ızhār kıldılar. (Öger, 2020, s. 262)

Günlerden bir gün Molla Ebu Nasr Āhun[d]’um rüyalarında Hazret-i Sahip-kıran padişahımın “Ey dostlarım! Benim cenazemi Kaşgar’a götürüp Hazret-i Mezār padişahımın mübarek kabirlerinin bulunduğu yere, babamın ayaklarının [dibine] defnedin.” diye müjdelediğini gördüler. Müjde verme işi tamamlandıktan sonra Molla Nevruz Āhund’um Molla Abdülmecid Āhund’uma Hoca’mın müjdesini açıkladı.

1.4. -sA Ekinin Emir Kipi 3. Teklik Şahıs (-sAlAr) İşlevi

Emir kipi 3. teklik şahıs, Köktürkçe (Gabain, 1995, s. 79; Tekin, 2003, s. 180) ve Eski Uygur Türkçesinde -zUn (Eraslan, 2012, s. 346); Karahanlı (Hacıeminoğlu, 2003, s. 192), Harezmi (Hacıeminoğlu, 1997, s. 154) ve Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 2017, s. 115) -sUn biçim birimleriyle karşılanır. Ekin Karahanlı (Ercilasun, 1984, s. 141) ve Çağatay Türkçesinde -sU biçimine de rastlanmıştır (Argunşah, 2014, s. 173).

Özbek Türkçesinde emir kipi 3. teklik şahıs -sin, 3. çokluk şahıs ise -sin(lär) biçim birimleriyle çekimlenir (Coşkun, 2000, s. 146-147; Yıldırım, 2012, s. 191). Yeni Uygur Türkçesindeyse emir kipi 3. teklik şahıs çekiminde -sun eki kullanılır, fakat çokluk eki getirilmek istendiğinde fiil tabanına önce -ş eki eklenir. Örnek: *körsün, körüşsün* (Öztürk, 2015, s. 90). Her iki lehçede de ekler (-sin, -sun) tek biçimlidir.

Metinlerde, Çağatay Türkçesi şart kipi 3. çokluk şahıs eki sAlAr; emir kipi 3. teklik şahıs işlevine daha yakındır. Bu işlev genişlemesinin temelinde; emir, dilek-şart, istek ve gereklilik kiplerinin özünde bir “istek” kavramının bulunmasının etkili olduğu değerlendirilmektedir. Bilindiği üzere Türk dilinde “tasarlama kipleri” (Ergin, 1993, s. 274; Türkyılmaz, 1999, s. 9; Korkmaz, 2009, s. 647), “dilemeli kipler” (Emre, 1945, s. 454), “isteme kipleri” (Aksan, 2000, s. 101; Hengirmen, 2002, s. 222; Atabay vd., 2003, s. 212; Topaloğlu, 2019, s. 84), “dilek kipleri” (Ediskun, 2004, s. 182; Gencan, 2007, s. 342; Bilgegil, 2014, s. 243; Dizdaroğlu, 1963, s. 15) ve “uyarı kipleri” (Banguoğlu, 2000, s. 443) olarak adlandırılan ve bu başlıklar altında incelenen emir, dilek-şart, istek ve gereklilik kiplerinin özünde değişen derecelerde “istek” kavramı bulunmaktadır. Dolayısıyla bu kiplerin ortak yönü istek kavramını bünyesinde barındırmalarıdır (Korkmaz, 2009, s. 647). Metinlerde tespit edilen örnekler bakıldığında bunların hepsinde ilk bakışta bir “istek” anlamının bulunduğu görülebilir. Dolayısıyla bu ekler arasındaki işlev geçişleri bununla ilgili olsa gerektir. -sAlAr ekinin bulunduğu kaynak metin cümlelerinin yüklemeleri, Türkiye Türkçesine emir kipi 3. çokluk şahıs (-sAlAr) ekiyle aktarılabilir.

Metinlerde -sA ekinin emir kipi 3. teklik şahıs (-sAlAr) işlevinde kullanılan 6 örnek tespit edilmiştir. Eserdeki sAlAr ekinin 6 örnek dışındaki kullanımları şart-dilek işlevindedir. Ekin “-lAr” kısmı nezaket ve saygı çokluğu olarak değerlendirilebilir. Çünkü metinde -sAlAr biçiminin Seyyid Âfâk Hoca vb. yüksek şahsiyetlerle olan bölümlerde kullanıldığı görülür. Burada kişi çokluğu değil, tek kişiye hitapta o kişiye gösterilen / duyulan saygı söz konusudur. Bu duruma; aktarımda da dikkat edilmiş, kaynak metindeki nezaket ve saygı anlamı aktarıma yansıtılmaya çalışılmıştır:

“hân fi'l-hâl yarlıg iberdi ki bizlerdin ma'zür tutsalar biz özlerini bilmey tunumay yamân gümân kılğan ekinmiz 'afv kılsalar dep haţ bërdi” (Öger, 2020, s. 232). *Han hemen ferman gönderdi. [Fermana] “Bizleri hoş görsünler. Biz kendilerini tanımadan suizanda bulunduk, affetsinler.” diye yazdırdı.*

hanım pâdişâhım hâzret-i âfâk h'âcem tarafıge bakıp ta'zîm becâ keltürüp dëdiler ki andağ bolsa mënîñ üç şartım bar kabûl kılsalar mën hem ol zât-ı bâ-berekâtınñ hizmetleride bolsam maña hem her ikile 'âlemde devlet-i sa'âdet âb-rüydur dëdiler andın hanım pâdişâhım aydılar ki evvelkı şartım oldur ki kişiğe gâzab kılsam katl kılmağunça ötmeymën araga tüşmeseler ekinçi şartım oldur ki mënîñ pâdişâh-zâde toğkanlarım bar olarğa her nêmerse ki in'âm ihsân kılsam anı mëndin dirîğ tutmasalar. (Öger, 2020, s. 236)

Hanım padişahım, Hazret-i Âfâk Hoca'm tarafına bakıp hürmet göstererek "Öyleyse benim üç şartım var, kabul ederlerse ben de o mübarek kişinin hizmetlerinde olurum. [Bu durum] bana da her iki dünyada yüzüsu hürmetidir, mutluluğudur." dedi. Sonra hanım padişahım "İlk şartım 'Bir kimseye öfkelendiğimde [onu] öldürmeyince durmam. Mağdur olmasınlar.', ikinci şartım 'Benim şehzade çocuklarım var. Onlara her ne iyilik edersem onu benden esirgemesinler.' dedi.

"h'âcem ayttı menin üç şartım bardur kabûl kılsalar baray dedi evvelkî şartım bu ki meni ta'âmğa teklîf kılmasalar êkinçi şartım bu ki maña tahtdın bölek yerde yer ta'ayyün kılmasa üçünçi şartım oldur ki mên nezr-niyâz bêremen maña pîş-keş kêlmeseler dediler" (Öger, 2020, s. 249, 250). "Hoca'm 'Benim üç şartım vardır. Kabul ederse gideyim.'" dedi. "İlk şartım 'Beni yemeğe davet etmesinler.', ikinci şartım 'Bana tahttan başka yer belirlemesinler.', üçüncü şartım, 'Ben [ona] hediye[ler] vereceğim, [o] hediyelerle beni karşılamasınlar.' dedi.

andın hân hâkân kırk tēvege bâcînnin uluğ metâhlarıdın yükletip tartık kılıp yiberdiler aydılar kim ēy pādīşāhım bizler özlerini kōrmey ve tanumay yaman kişiler mükün dēp gümân kılğan ēkenmiz 'afv kılsalar dedi andın sucurnin uluğlarığa yarlık yiberdi kim bu uluğ mihmānlarğa orda kılıp bēriñler. (Öger, 2020, s. 268)

Sonra han-hakan, Bâcîn şehrinin değerli mallarından [bir miktar malı] kırk deveye yükletip hediye olarak [ona] gönderdi ve "Ey padişahım! Bizler sizin zatınızı görmeden ve sizi tanımadan hakkınızda suizanda bulunduk, [bizi] affetsinler (=affedin)." dedi. Sonra [hakan] Sucur'un ileri gelenlerine "Bu değerli misafirlere bir yer hazırlayıp verin." diye ferman gönderdi.

"ēy büzürgvārım mên bir nēmerseni yuşuray özleri tafsunlar özleri bir nēmerseni yaşursalar mên tapsam dedi hâzret-i seyyid âfâk h'âcem aydılar kim andağ bolsa sên mu bir nēmerseni yaşurgıl dediler" (Öger, 2020, s. 281, 282). "Ey büyüüm! Ben bir şeyi saklayayım siz bulun, zatiâliniz bir şeyi saklasınlar, ben bulayım." dedi. Hazret-i Seyyid Âfâk Hoca'm "Öyleyse sen de bir şeyi sakla." dediler.

"andın dellāk aydı ēy büzürgvārım êmdi özleri bir nēmerseni yaşursalar mên tapsam dedi" (Öger, 2020, s. 282). Sonra Dellāk "Ey efendim! Şimdi zatiâliniz bir şeyi saklasınlar, ben bulayım." dedi.

2. Sonuç ve Öneriler

Seyyid Âfâk Hoca, XVII. yüzyılda Türkistan coğrafyasında yaşamış ve halk üzerinde önemli etki bırakmış şahsiyetlerdendir. Bu etkiler daha çok Uygurların dinî, siyasi ve kültürel hayatlarında meydana gelmiştir. Seyyid Âfâk Hoca'nın hayatı, kişiliği ve yaptıklarını konu alan ve farklı zamanlarda yazılan çeşitli tezkireler bulunmuştur. Bu tezkireler geç dönem Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Tezkirelerin Doğu Türkistan bölgesinden temin edilmesi bunların o bölgede yazıldığı ve orada istinsah edildiği yönündeki düşünceleri güçlendirmektedir.

Seyyid Âfâk Hoca'yı konu alan tezkirelerin ikisi İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu Prov. 22 ve Prov. 369 numarada bulunmaktadır. Bu iki eser, aynı eserin kopya edilmesi suretiyle oluşmayıp başka bir ifadeyle "istinsah nüshası" olmayıp muhtemelen farklı kişiler tarafından yazılmış müstakil eserler veya farklı müellif nüshalarından kopyalanmış istinsah nüshalarıdır. Bu iki yazma Adem Öger tarafından kitap çalışması yapılmıştır. Öger,

Uygurların kitabında Seyyid Âfâk Hoca ve onun etrafında oluşan tezkireleri ayrıntılı olarak ele almış ve son bölümde her iki yazmanın çeviri yazısını vermiştir.

Eserin Uygurlar arasında ve bir Uygur Türk'ü tarafından kaleme alındığı muhtemeldir. Eser geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır ancak Uygurlar arasında yazılmasından dolayı yer yer Yeni Uygur Türkçesi özelliklerini de barındırmaktadır.

Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi adlı eserde bugüne kadar Çağatay Türkçesinin standart gramer biçimleri içinde tanıklanmayan dört özellik tespit edilmiştir. Bunlar şunlardır: 1. 2. çokluk şahıs iyelik ekinin $+(x)\eta lAr$, $+(x)\eta l^2zAr$, $+(x)\eta$ biçimi. 2. şart kipi 2. çokluk şahıs ekinin $-s\eta lAr$ biçimi. 3. $-sA$ ekinin emir kipi 2. çokluk şahıs işlevi. 4. $-sA$ ekinin emir kipi 3. teklik şahıs işlevi.

Metinlerde 2. çokluk şahıs iyelik eki dört biçimde kullanılmıştır: $+(x)\eta l^2z$, $+(x)\eta lAr$, $+(x)\eta l^2zAr$ ve $+(x)\eta$. Çağatay Türkçesinin standart 2. çokluk şahıs iyelik eki $+(x)\eta l^2z$ metinde 14 kez; diğer üç biçim ise $+(x)\eta lAr$ 5, $+(x)\eta l^2zAr$ 3, $+(x)\eta$ 1 olmak üzere toplamda 9 kez kullanılmıştır.

2. çokluk şahıs iyelik işlevindeki $+(x)\eta l^2zAr$ biçiminde Çağatay Türkçesinde emir kipi 2. çokluk şahıs çekiminde kullanılan $+(x)\eta l^2zAr$ biçiminin analogik etkisinden söz edilebilir. Ekin $+(x)\eta lAr$ biçimininse Uygur ağızlarından etkilenme yoluyla metinlere girdiği değerlendirilmektedir. Son olarak Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki emir kipi 2. çokluk şahıs çekimlerinde görülen $+\eta$ biçiminin, metinlerdeki dilsel verilerle örtüştüğü söylenebilir. Yine burada da ağızların yansımından söz etmek mümkündür.

Tarihî Türk lehçelerinde öteden beri zarf-fiil / şart işlevinde kullanılan $-sA$ eki metinde 128 kez kullanılmıştır. Bunların 32'si dilek, 7'si emir, 89'u şart işlevindedir.

Metinde Çağatay Türkçesinin standart şart kipi 2. çokluk şahıs eki $-s\eta l^2z$ eki yerine 5 yerde $-s\eta lAr$ biçimi kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinde şart kipi 2. çokluk şahıs ekinin $-s\eta lAr$ biçimi, şimdiye kadar yapılan çalışmalarda tanıklanmamış olup metinlere Uygur ağızlarından girdiği değerlendirilmektedir.

$-s\eta lAr$ eki 1 yerde emir kipi 2. çokluk şahıs işlevindedir. Burada, Yeni Uygur Türkçesinde ve genel olarak Uygur ağızlarından bulunan şart kipi 2. çokluk şahıs eki $-s\eta lAr$ 'ın metinlere şart işlevinden emir işlevine genişleyerek yansımaları görülmektedir.

Çağatay Türkçesinde genel olarak şart kipi 3. çokluk şahıs işlevinde kullanılan $-sAlAr$ eki, metinde 6 yerde emir kipi 3. teklik şahıs işlevindedir. Çağatay Türkçesinde $-sA$ ekinin emir işlevi bugüne kadar yapılan çalışmalarda tanıklanmamıştır. Ekteki işlev genişlemesinin; emir, dilek-şart, istek ve gereklilik kiplerinin özündeki "istek" kavramıyla ilintili olduğu değerlendirilmektedir.

Tespit edilen bu farklı gramer biçimlerinin temelinde Yeni Uygur Türkçesinin ve bölge Uygur ağızlarının geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış söz konusu metinlere yansımaları, ağızlarda bulunmayan unsurlarda da analogik etkinin bulunduğu değerlendirilmektedir. Ağızların yansımalarıyla oluşmuş ek ve yapılar da eser yazarının / müstensihinin payı büyüktür. Çünkü müellif / müstensihin bir Uygur Türk'ü olması ve bu kişinin kendi ağız özelliklerini yazı diline yansıtması olası bir durum olarak görülebilir. Analoginin etkili olduğu ek ve yapılar da ise çoğunlukla sık kullanıma bağlı olarak çeşitli benzeşmelerin meydana gelmesi mümkündür.

Farklı eserler üzerinde yapılacak çalışmalarla ağızların Çağatay Türkçesi yazı diline yansımaları ve analogik değişimler daha ayrıntılı olarak ortaya konulabilir.

Beyanlar

Telif Hakkı Beyanı: CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Destekleyen Kuruluşlar: Çalışmada destekleyen kuruluşlar bulunmamaktadır.

Etik Onay ve Katılımcı Onayı: Çalışma, etik onay ve katılımcı onayı gerektirmemektedir.

İntihal Beyanı: Bu makale intihal programıyla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Veri ve Materyallerin Kullanılabilirliği: Çalışmadaki veriler etik kurallar dâhilinde atıf yapılarak kullanılabilir.

YZ Araçlarının Kullanımı: Yazar, bu makalenin oluşturulmasında yapay zekâ (YZ) araçlarını kullanmadığını beyan etmektedir.

Kaynaklar

- Aksan, D. (2000). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu.
- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*. Kesit.
- Atabay, N., Çam, S. ve Özel, S. (2003). *Sözcük türleri*. (Ed. D. Aksan), Papatya.
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Benzer, A. (2010). -sA ekinin işlevleri ve dilek-şart ayrımı. *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (28), 131-140. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sutad/article/276606>
- Bilgegil, K. (2014). *Türkçe dilbilgisi*. Salkımsöğüt.
- Bodrogligeti, A. J. E. (2001). *A grammar of Chagatay*. Lincom Europa.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Çamur, K. (2019). *Doğu Türkçesi Tezkire-i Seyyid Âfâk Hâcem [22b-42a]* (Tez No. 646183) [Yüksek lisans tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı] Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Dağlar, A. (2017). Metin mi nüsha mı? Metin nüsha ontolojisi bağlamında terminoloji sorununa eleştirel bakışlar. *Edebî Eleştiri Dergisi*, 1(1), 16-32. <https://doi.org/10.31465/eeder.367393>
- Demir, Z. (2019). *Doğu Türkçesi Tezkire-i Seyyid Âfâk Hâcem [3a-22a]* (Tez No. 622906) [Yüksek lisans tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı] Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Develi, H. (1995). -sA eki nedir? Kip mi, zarf-fiil mi? *İlmî Araştırmalar*, (1), 91-94.
- Develi, H. (1997). {sA} morfemli yardımcı cümleler ve bunlarla kurulan birleşik cümleler üzerinde bir inceleme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 45(1997), 115-152. <https://dergipark.org.tr/en/pub/belleten/article/550706>
- Dizdaroğlu, H. (1963). *Türkçede fiiller*. Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca el kitabı* (Çev. G. Karaağaç). Türk Dil Kurumu.
- Ediskun, H. (2004). *Türk dilbilgisi*. Remzi.

- Emre, A. C. (1945). *Türk dilbilgisi*. Cumhuriyet.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig grameri fil*. Gazi Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (2007a). Kâşgarlı Mahmud'da -sa/-se- eki. *Makaleler: Dil-destan-tarih-edebiyat içinde* (s. 123-130). Akçağ.
- Ercilasun, A. B. (2007b). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic* (Cilt 3). Brill.
- Erenoğlu, D. (2006). Dilde örnekseyerek türetme ve Türkçedeki örnekleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(2), 311-315. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/406267>
- Ergin, M. (1993). *Türk dil bilgisi*. Bayrak.
- Ersoy, H. Y. (2007). Yeni Uygur Türkçesi. A. B. Ercilasun (Ed.), *Türk lehçeleri grameri içinde* (s. 450-510). Akçağ.
- Gabain, A. von. (1995). *Eski Türkçenin grameri* (Çev. M. Akalın). Türk Dil Kurumu.
- Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Tek Ağaç Eylül.
- Gülsevin, G. (1990). Türkçede -sa şart gerundiumu üzerine. *Türk Dili*, 1990/II(467), 276-279.
- Gülsevin, G. (2017). {-sA} zarf-fiil eki ve Türk dilinde zarf-fiil eklerinin kişi ekleri alabilmesi üzerine. *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Bildiri Kitabı* içinde (s. 431-440). Bükreş, Romanya.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi grameri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Hengirmen, M. (2002). *Türkçe temel dilbilgisi*. Nurol Matbaacılık.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Karahan, L. (2011a). Zarf-fiil eklerinde genişleme eğilimi ve -sA(r) ekinin yapısı. *Türk dili üzerine incelemeler içinde* (s. 85-94). Akçağ.
- Karahan, L. (2011b). -sa/-se eki hakkında. *Türk dili üzerine incelemeler içinde* (s. 95-102). Akçağ.
- Karataş, T. (2001). *Ansiklopedik edebiyat terimleri sözlüğü*. YediGece.
- Kaya, D. (2010). *Ansiklopedik Türk halk edebiyatı terimleri sözlüğü*. Akçağ.
- Korkmaz, Z. (1995). -sa/-se dilek-şart kipi eklerinde bir yapı birliği var mıdır?. *Türk dili üzerine araştırmalar I* içinde (s. 210-218). Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2003). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Köksal, M. F. (2012). Metin neşrinin ana esasları. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (31), 179-209. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/article/177348>
- Nida, E. A. (1973). *Dilbilim üzerine tartışmalar*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Oğuz, Ö. (1999). Türk halkbilimi çalışmalarında eşmetin (varyant) ve benzer metin (versiyon) sorunu. *Millî Folklor*, (42), 2-5. <https://www.millifolklordergisi.com/PdfViewer.aspx?Sayi=42&Sayfa=1>

- Öger, A. (2020). *Uygurların dinî, siyasi ve kültür tarihinde derin iz bırakan Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi*. Gazi.
- Öztürk, R. (2015). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Saussure, F. de. (1998). *Genel dilbilim dersleri* (Çev. B. Vardar). Multilingual Yabancı Dil.
- Tekin, T. (2003). *Orhun Türkçesi grameri*. Sanat.
- Topaloğlu, A. (2019). *Karşılaştırmalı dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Dergâh.
- Trask, R. L. (1993). *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. Routledge.
- Türkyılmaz, F. (1999). *Tasarlama kiplerinin işlevleri*. Türk Dil Kurumu.
- Uçar, F. M. (2016). Çağatay Türkçesinde -sA ekinin işlevleri. *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, (48), 144-154. <https://doi.org/10.9761/JASSS3589>
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. Multilingual Yabancı Dil.
- Yavuz, E. (2023). *Doğu Türkçesi Tezkire-i Seyyid Âfâk Hâcem [42b-62b] (Giriş-Gramer-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* (Tez No. 810228) [Yüksek lisans tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi dil bilgisi-alıştırmalar-konuşma-metinler*. Gazi.

Extended Abstract

1. Historical and Literary Context of Chagatai Turkic

Chagatai Turkic represents a significant stage in the historical development of Turkic languages, following the Köktürk, Uyghur, Karakhanid, and Khwarazmian traditions. Spanning from the late 15th century to the early 20th century, it constitutes the fifth phase in this development. During this period, Chagatai functioned as a koiné, a shared literary and administrative language, across various Turkic communities in Central Asia.

Within the Uyghur cultural sphere, the tradition of hagiographic writing, known as *tezkire*, reached a developed form. These works primarily focus on the lives and spiritual exploits of prominent religious figures who shaped the regional sociopolitical landscape. Among these, the *tezkires* centering on Seyyid Âfâk Hoca, a preeminent 17th-century figure of the Naqshbandi Sufi order in East Turkistan, hold a central position. Originally emerging from oral tradition, these narratives were eventually codified in Chagatai between the 15th and 20th centuries.

2. Codicological and Manuscript Overview

The corpus of Seyyid Âfâk Hoca *tezkires* exhibits shared narrative structures, yet individual manuscripts often show significant variation in linguistic register, stylistic choices, and the depth of factual detail.

Hidâyetnâme: Recognized as show significant variation in linguistic register he earliest written *tezkire* on the subject, this five-part work aims to transmit the philosophical and spiritual tenets of Seyyid Âfâk Hoca to subsequent generations.

Tezkiretü'l-Hidâyet: Authored in the late 19th century, this manuscript remains relatively understudied in current scholarship.

Tezkire-i Seyyid Âfâk Hâcem (Prov. 22): Held in the Jarring Collection at Lund University, Sweden, this manuscript was acquired by the orientalist Gunnar Jarring. Internal evidence suggests two possible dates for its completion or transcription: 1348 AH (1929 AD).

Jarring Collection Prov. 369: This manuscript specifies that it was transcribed by an individual named Hekimcan at the behest of Molla Mirza Muhammed Islam bin Ali Ahund. The colophon dates its completion to Zilhicce 1337 AH (August 1919 AD).

Jarring Collection Prov. 48: This manuscript is notable for being part of a miscellany (*mecmua*), a codex containing various independent works. Its date is recorded as 1349 AH (1930 AD).

A comparative analysis of manuscripts Prov. 22 and Prov. 369, both transcribed and published by researcher Adem Öger, indicates that they are not direct copies of the same archetype. Instead, they appear to be independent codifications of oral traditions rather than copies of a single source.

3. Morphological Divergences and Dialectal Strata

While Chagatai Turkic maintains a relatively standardized grammatical framework, its broad geographical application allowed the incorporation of local vernacular elements and non-standard forms into written texts. In manuscripts produced in the Uyghur, Uzbek, and Tatar regions, the the idiolect of the scribe often leaves discernible traces on the literary register.

Recent investigations into the *Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi* have identified four primary morphological variations that deviate from the classical Chagatai grammatical canon and have not been documented in previous studies.

3.1. Variants in Possessive and Personal Suffixes

The standard second-person plural possessive suffix in Chagatai is $+(x)\eta l^2 z$. However, the examined texts present three distinct variants:

$+(x)\eta l^2 z l Ar$ (Analogical Extension): The emergence of this form suggests an analogical influence from the second-person plural imperative paradigm, which appears to have influenced the possessive system.

$+(x)\eta l Ar$ (Dialectal Adstratum): This morpheme is identified as an element originating from local Uyghur dialects.

$+\eta$ (Typological Correspondence): This variant, found in imperative contexts, aligns with the linguistic data observed in Modern Uzbek and Modern Uyghur, reflecting a continuity between historical and contemporary vernaculars.

3.2. Functional and Morphotactic Shifts in Mood Markers

The $-sA$ suffix, historically a conditional-optative marker, shows functional expansion within these manuscripts.

Morphotactic Deviation: In the second-person plural conditional, the standard $-sA\eta l^2 z$ is replaced by $-sA\eta l Ar$, a form shaped by the phonetic and morphological habits of Uyghur speakers.

Semantic Expansion: The $-sA\eta l Ar$ form has transcended its conditional function to operate as an imperative marker.

Functional Transposition: The $-sA l Ar$ suffix, traditionally the third-person plural conditional, is repurposed in specific segments of the text to function as the third-person singular imperative.

4. Extralinguistic Factors: The Scribal Idiolect

The structural deviations observed in these late Chagatai texts are primarily driven by extralinguistic factors, namely the linguistic identity and background of the scribe (müstensih).

The scribe's idiolect, that is, their individual speech habits as a native Uyghur speaker, inevitably influenced their transcription of the standard literary language. This process demonstrates that late Chagatai was not a static system; rather, it existed in a state of dynamic syncretism with spoken vernaculars. The "volitive" (desire-based) semantic core shared by the imperative, optative, and conditional moods provides the linguistic motivation for these functional shifts.

5. Conclusion

The linguistic variations found in the *Seyyid Âfâk Hoca* manuscripts provide important insights into the transition from classical literary standards to modern Turkic languages. These non-standard forms emphasize the role of analogy and dialectal interference in the evolution of written Turkic. Further research across diverse corpora will continue to illuminate the relationship between the Chagatai literary *koiné* and the regional idiolects that shaped its late development.